

Рајко Муршиќ (Љубљана, Словенија)

ИГРИ НА ИДЕНТИФИКАЦИЈА И САМОПРЕЗЕНТАЦИЈА: ЛОКАЛНА РАДИО ДИФУЗИЈА ВО СКОПЈЕ, МАКЕДОНИЈА¹

Иако Македонија е метафора за внајтрешна разновидност, ѝлуралноста е ѝреокуација која не изненадува
(Cowan and Brown 2000: 15)

Апстракт: Никој не го знае точниот број на радио станици во Скопје. Во согласност со официјалните податоци, кои за жал не се сосема сигурни, во Скопје постојат 19 приватни локални радио станици кои емитуваат програма. Европски извори презентираат различна слика: според нив во Скопје би требало да се достапни 28 локални и национални приватни и јавни станици. Сепак, доколку би ја провериле ФМ скалата на локација некаде во Скопје би добиле сигнал од најмалку 35 станици (на официјалните листи постојат 46 различни станици, но не секоја од нив емитува програма, истовремено има недефиниран број на пиратски станици). Во Скопје можат да се слушаат програми на македонски, албански, турски, романски, влашки, српски, англиски па дури и на грчки и бугарски јазик.

Клучни зборови: Република Македонија, Скопје, легални радио станици, пиратски радио станици, монолингвални радио програми, билингвални радио програми, модернистичка југо-поп програма, домашната и меѓународната млада публика, поп и рок музика, меѓународни уметнички/класичен и џез формат, традиционален македонски формат.

Во деведесетите, медиумската ситуација во Европа, особено во нејзиниот пост-социјалистички дел, рапидно се промени. Демократизација беше магичниот збор кој радикално ги пре моделира политичките и јавните домени на континентот. Помеѓу различните видови демократизација, најинтригантна беше демократизацијата на медиумските политики, но истовремено таа беше и најзапоставена. Таа не беше ограничена само на поранешните социјалистички земји. Бастионите на националните радиодифузни монополи (на пример во Велика Британија, Австрија, Шведска) во доцните осумдесети започнаа да ги демократизираат медиумите, особено радиото.

Демократизацијата на масовните медиуми во поранешните социјалистички земји се разликуваше од земја во земја. Насекаде големите јавни радио и телевизиски мрежи, финансирани и контролирани од државата, ја загубија нивната монополска позиција. Приватната иницијатива доби на сила - придружена со нејзините ненамерни последици.

Шарен етер над Скопје

¹ Проучувањето на радио дифузијата во Скопје беше овозможено со поддршка на Министерството за образование, наука и спорт на Република Словенија и Министерството за наука и образование на Република Македонија кои го финансираа заедничкиот истражувачки проект "Традиционалната култура во Словенија и Македонија", предложен од страна на Одделението за етнологија и културна антропологија, Универзитет во Љубљана, и Заводот по етнологија, при Универзитетот Св. Кирил и Методиј во Скопје. Особено сум им благодарен на колегите од Заводот за етнологија во Скопје, Анета Светиева, Љупчо Ристески и Љупчо Неделков.

"Не постои историја без простор и нема простор без историја"
(Jezernik 1998: 249)

Македонија е релативно мала земја со 2 милиони жители. Населението во главниот град Скопје брои меѓу 600,000 и 700,000 лица, односно една третина од населението во земјата (Бошков, 2000:5).

Како дел од Византија, регионот на Македонија беше окупиран од Турците помеѓу 1371 и 1912. По неуспешното Илинденско востание од 1903, таа беше ослободена од Турците во текот на Балканските војни, помеѓу 1912 и 1914. Делови од регионот со историското име Македонија беа анектирани кон Грција, а други делови кон Србија и Бугарија. Всушност вооружените конфликти (таканаречените Балкански војни кои всушност беа империјалистички војни) помеѓу веќе независните Србија, Бугарија и Грција, Албанија која беше во процес на ослободување и Турција која беше во процес на опаѓање, во голема мерка беа водени заради добивање контрола врз Македонија.

Териториите на денешната Република Македонија беа анектирани од страна на Србија и подоцна станаа дел од пост-военото (по Првата светска војна) Кралство на Србите, Хрватите и Словенците (првата Југославија). Социјалистичката (народна) Република Македонија беше федерална единка во социјалистичката федерација до нејзиното распаѓање во 1991-1992. Наскоро потоа Македонија стана независна држава а нејзините приватни медиуми - особено електронски - доживеаа невиден бум. Во раните деведесети, Поранешната Југословенска Република Македонија (како што "официјално" се нарекува од страна на меѓународната јавност заради грчките приговори кои се однесуваат на терминот Македонија) - особено нејзиниот главен град Скопје - стана светски феномен во однос на огромниот број новоотворени приватни радио станици. Проценката вели дека, покрај 29-те јавни локални радио станици, во Македонија беа воспоставени и добија дозвола за работа околу 190 приватни радио станици (Европски ФМ прирачник, 1999-2000, Новковска-Трајковска 2000, СРД 2001). Тоа е голем број земајќи ја предвид големината на земјата. Освен тоа, многу други станици емитуваа програма без дозвола.

Ситуацијата е слична и во некои други Источно-европски земји. Така на пример во земјата-сосед на Македонија, Бугарија, има над 120 радио станици кои работат од 1996 (види Куркела 1997: 186-187). Во Македонија растечкиот број приватни радио станици создаде крајно разновидни и интригантни радиодифузни формати, меѓу кои, на пример, неколку приватни радио и ТВ станици чии сопственици се припадници на Ромското малцинство.

Малите приватни станици започнаа да емитуваат програма долго време пред да биде подготвено македонската легислатива во оваа сфера. Нивниот полулегален статус беше толериран се додека овие станици работеа легално како чисто приватни претпријатија. Но по формирањето на Советот за радиодифузија во 1996 и по целосната имплементација на радиодифузната легислатива во 1999, бројот на фреквенции кои стоеја на располагање стана многу мал. Затоа многу помали радио станици сега ја делат истата фреквенција, следејќи го правилото на таканаречениот "тајм-шеринг", кои емитуваат програма 12 часа дневно. Согласно

законите, приватните радио станици можат да аплицираат за средства собрани од задолжителната радио претплата.

Никој не го знае точниот број на радио станици во Скопје. Постојат барем неколку станици кои се уште немаат добиено дозволи, но кои сепак работат. Многу станици се соочуваат со неизвесен комерцијален опстанок. Во согласност со официјалните податоци, кои за жал не се сосема сигурни, во Скопје постојат 19 приватни локални радио станици кои емитуваат програма. Освен тоа, постојат две приватни станици кои емитуваат на национално ниво плус националното (јавно) радио (Македонското радио, сместено во огромната зграда на Македонската радио-телевизија, МРТ, во центарот на Скопје) со неговите четири програми (СРД 2001, всушност тоа емитува шест програми, но некои од нив ја делат истата фреквенција). Други (европски) извори презентираат различна слика: според нив во Скопје би требало да се достапни 28 локални и национални приватни и јавни станици. Сепак, доколку би ја провериле ФМ скалата на локација некаде во Скопје², би биле во состојба да добиете сигнал од најмалку 35 станици (на официјалните листи постоеја 46 различни станици, но не секоја од нив емитува програма, истовремено има недефиниран број на пиратски станици). Секако дека постојат пиратски (и полу-легални) станици, но постојат исто така станици кои воопшто не се вклучени во македонската евиденција, како на пример американските воени и меѓународни станици и програми кои можат да се произведуваат или пренесуваат во Македонија (Европски ФМ прирачник, 1999-2000). Во Скопје можат да се слушаат програми на македонски, албански, турски, романски, влашки, српски, англиски па дури и на грчки и бугарски јазик.

Оттаму, етерот над Скопје е пренатрупан со радио емитувања. Само економските причини го спречуваат комплетниот медиумски хаос во Скопје. За мене, како бивш хонорарен радио ди-џеј и уредник, од земја која до 1991 беше дел од истата федерација, ваквата ситуација беше интригантна. Развојот на медиумите во Скопје се одвиваше на прилично различен начин отколку развојот на медиумите во Љубљана во текот и по социјализмот.³ Барем во овој поглед Скопје се докажува како модерен мултикултурен град. Најпосле тој е навистина модерен, повторно изграден по катастрофалниот земјотрес во 1963. Сепак, економската, политичката и безбедносната ситуација во Македонија за жал е далеку од совршена. Само неколку месеци откако го завршив првиот дел од моето истражување во Скопје започна трагична епизода на "етничко" насилство.⁴

² Сите споменати станици емитуваат програма на ФМ фреквенции и вообичаено го пренесуваат нивниот сигнал локално, што значи дека тие не можат да се слушнат на секоја локација во градот кој има 700.000 жители.

³ Во врска со скорешната медиумска ситуација во Словенија види Хрватин и Милосављев 2001, во врска со развојот на радиото во Словенија, особено во врска со студентското радио Марш во Марибор види Муршиќ 2001

⁴ Тоа е причината зошто мојата презентација не е се уште комплетирана. Најпрвин избрав да ги посетам македонските станици (односно националните и комерцијалните станици на македонски јазик) а потоа да ги посетам "етничките" (односно Ромските и Албанските). Додека го пишувам ова, во септември, операциите на НАТО се при крај, а јас верувам дека наскоро ќе можам да ја завршам мојата работа. Сепак изгледа дека никогаш нема да бидам во можност да ја кажам целата приказна. На мојата листа на станици кои не успеав да ги посетам има такви кои веќе не постојат, како на пример Радио Арачиново во селото Арачиново во Скопје кое некое време беше село на духови.

Мојата иницијална претпоставка беше дека очигледните разлики помеѓу формата и карактеристиките на само-презентација помеѓу различните радио станици од Скопје би можеле, на одреден начин, да индицираат, или дури и да маркираат различни видови публика. Во еден урбан контекст, очигледно е многу потешко тие да се набљудуваат и анализираат со други методи на општествената наука. Освен тоа, публиките засновани врз музичкиот вкус, кои преферираат одреден тип на радио, вообичаено не се вклопуваат во други урбани општествени групи. Како по правило, урбаните замислени заедници се преклопуваат. Проучувањето на радио форматите евозможен начин за упростување на постоечките "културни сложености" (во врска со овој термин види Ханерц 1992). И покрај различните вести кои доаѓаат од воените зони во западниот дел на земјата (а претходно од соседните региони), секојдневниот живот во Македонија, исто како и урбаниот живот во Скопје е (и се уште е) "нормален". Тоа значи дека Скопје не се разликува многу од други урбани конгломерати кои имаат различни (пост) модерни западни животни стилови. Тоа најнеефективно го покажуваат преобладајќиот поп и рок ориентираните типови радио станици во Скопје. Многуге лица (всушност гласови) на местото наречено Скопје, артикулирано во различни форми на само-презентација на бројните радио станици во градот се пребројни за да бидат игнорирани. Тука мислам не само на квантитетот на емитираните програми, туку и на нивната разновидност и отвореност за популарните музички продукции од соседните земји и остатокот од светот - тоа се најтипичните карактеристики на скопскиот етер.

Краткиот преглед на радио емитирањата и визуелните и ауралните само-презентации на избраните радио станици ќе го претстават Скопје како еден од најинтересните мултикултурни метрополи на светот. Но истовремено тој е и јасно поделен. Неодамнешното насилство беше најнеефикасниот начин за заострување на поделбите помеѓу македонското и албанското население во градот. Доколку само демоните на злото на било која од страните во конфликтот не би биле толку силни...Етничката припадност не е неодминливо проблематична самата по себе, но кога ќе стане главен - или единствен - начин на воспоставување политички мрежи, тоа се претвора во кошмар. Иако етничкостите се "конструирани, флуидни и вариабилни, многу повеќе отколку есенцијални, фиксирани и однапред дадени" тие, како и било кој друг вид идентитети и разлики, се илустрираат како "реални" (Cowan and Brown 2000:3). Тоа значи дека граѓаните на Скопје ќе мора да се соочат со разликите, да ги артикулираат во рамки на еден специфичен вид култура и да живеат со нив и понатаму, да не ги потиснуваат. Електронските медиуми можат да помогнат, но тие исто така можат да ја влошат ситуацијата.

Луѓето кои работат во медиумите се занимаваат со екстремно одговорна работа. Без оглед на ризиците, слободата на говорот е веројатно единствената гаранција - без оглед колку таа може да биде слаба или манипулативна - за одржување на општо препознатливи јавни маркери на разлики. Познавајќи ги и препознавајќи ги нивните разлики во јавноста, буквално на секој чекор надвор нивните волно или неволно изградени гетона, тоа може да ги подобри опциите за мирен соживот на различните групи. Проблемот не е само во одлуката да им се даде глас на различните групи кои живеат заедно на одредено место, проблемот е да се чуе и да се разбере гласот на другиот. Медиумите можат да сторат многу во оваа

смисла, но не со наивни билингвални (или мултилингвални) експерименти и здодевни програми. Здодевноста е смрт за медиумите. Нивната постојана борба за комерцијален опстанок може да стане дополнителен проблем. Во мултилингвалните и мултиетнички области идејата за целни групи може лесно да стане генератор на понатамошни поделби.

На почетокот на комерцијалното емитување во Скопје, целните групи се поклопуваа. Како што растеше бројот на станиците, тие стануваа се потесни и потесни. Иако тие се уште се преклопуваат, тешко е да се процени дали процесот на дефинирање на публиката во одреден момент почнал да ги отсликува постоечките етнички, социјални и други разлики помеѓу населението во градот. Гледано од високо - од етерот - се уште изгледа дека има доволно место за преминување на границите. Во моментот се уште не знам какво влијание имаа воените операции блиску до градот на радио програмите. Тоа сигурно повлијаелно врз радиодифузијата на бројни приватни радио станици, но да се надеваме дека успешните радио канали се уште ја рефлектираат плураноста. Мојата цел не е да ја анализирам комплексната политичка ситуација во Република Македонија и нејзиниот главен град, туку да потенцирам дека радио програмите во Скопје се доказ за извонредно богатата урбана јавна култура во оваа балканска метропола. Специфично за ситуацијата во Скопје се состои во надворешното препонавање на Македонија и Македонците (ова се однесува како на граѓаните на РМ, така и на етничките Македонци, односно на националноста) и познавањето на местото и луѓето. Историски, Македонија е географско име за еден многу поширок регион од оној на Република Македонија, имено за северните области на Грција и некои југо-западни делови од Бугарија. Луѓето во целиот регион се уште имаа прилично силна регионална идентификација. Со оглед на фактот дека Турците Османлии ги признале православните христијани како религиозно дефинирана единствена група (Милет) внатре политичката и административната поделба на империјата, религиозната припадност по правило, во рамки на процесот кој започнал во 19-тиот век, се трансформирала во етничка припадност (односно да се биде припадник на грчката православна црква значело да се биде категоризиран во пописите како Грк, иако односното лице можеби не зборувало грчки јазик). Посебната национална идентификација на Македонците започнала да се развива во доцниот 19-ти век и истата беше докажана во востанијата на почетокот на 20-тиот. Сепак, во текот на Балканските војни (1912-1914), територијата на Македонија беше анектирана кон Србија, Грција и Бугарија. Македонците беа признаени како посебен јужно-словенски народ дури по Втората светска војна. Република Македонија тогаш беше конституирана како федерална единица на поранешна Југославија и стана независна држава во 1922 (за овие македонски јазли види Константинов 1988; Језерник 1998; Бошков 2000; Cowan 2000; Верени 2000).

Сепак, тоа е далеку од среќен крај на приказната. Старите локални империјализми во регионот опстанаа (не само албанскиот кој провоцираше вооружени конфликти во Македонија). Грција силно се спротивстави на употребата на името Македонија за земјата (кога се работи за меѓународно признавање, оттаму Македонија беше присилена да се преименува во Поранешна Југословенска Република Македонија) и употребата на Александровото сонце на националното знаме. Бугарија ја призна државата но не и посебниот македонски јазик и националност; во Србија опстанаа некои стари идеи во врска со Македонците како

"јужни Срби"; Албанците и Косовските албанци ја поддржуваат албанизацијата на западните делови од Македонија. Тоа е причината зошто Македонија и Македонците се, така да речеме, обвинети за фактот дека се фатени во стапица, во еден посебен вид виртуелна или хипер-реалност, како и самиот Балкан (види Бошков 1999), на "нереална локација" (Верени 2000:50). Грција, Бугарија и Србија (а подоцна и Албанија) се обидуваа да управуваат со земјата изјавувајќи дека жителите на Македонија се Грци, Бугари или Срби. Сепак, граѓаните на денешна Република Македонија никогаш не биле вистински асимилирани, ниту по мирен пат ниту со сила (Језерник 1998: 194).

Балканскиот полуостров може да се опише како мултикултурален регион, особено доколку ја имаме на ум урбаната историја на областа и необичната мешавина на јазици и култури. Сепак внатрешноста е главно монолингвална. Парадоксално е што урбните центри беа повеќе мултилингвални во минатото отколку денес. Тоа не е само последица на општото образование, базирано врз еден доминантен јазик кој се учи во училиштата, туку е исто така резултат на неодамнешната миграција на монолингвалната популација од руралните области во градовите.

Во Македонија мал број Македонци зборуваат несловенски јазици, вклучувајќи го и албанскиот. Од друга страна, многу македонски Албанци, образовани само на албански јазик, не го зборуваат добро македонскиот. Само говорителите од другите малцински групи како Ромите, Турците или Власите се навистина билингвални (или дури мултилингвални). Оттаму, очигледно е дека јазикот на кој радио станиците емитуваат програма е многу важен. На пример, албанските говорители од Македонија бројат околу 23% (66,5% отпаѓа на македонските говорители од Македонија) (Brown 2000: 127) и ние би очекувале дека би требало да постојат барем неколку билингвални станици во Скопје. Такви навистина постојат но наскоро сфаќаме дека таквиот тип радио се должи на побарувањата на меѓународните спонзори (Сорос или фондовите на Европската унија). За жал, премногу е вештачки за да биде функционално. Она што им треба на луѓето се атрактивни програми - и проверени информации - по можност од "другата" страна (Албанци кои би правеле програма на македонски и Македонци кои би правеле програма на албански). Без оглед на нашите добри желби, ние мораме да разбереме дека македонскиот јазик е мајчин на само 1.300.000 граѓани од Македонија, а истиот не е признаен во соседството. Тоа е мал јазик и може лесно да стане загрозен во земја со небалансирани демографски перспективи.

Оттаму, комуникацијата помеѓу јазичните групи е многу тешка и очигледно е дека радио програмите во голема мерка зависат од јазикот. Да се надеваме дека неодамна започнатиот проект за младинска билингвална радио програма - базирана врз таков вид презентација која е универзално атрактивна и прифатлива со меѓународна рок и поп музика - ќе донесе некои резултати иако ефектите сигурно нема да бидат видливи краткорочно.

На крајот да ги видиме убавите страни на Скопје. Ќе опишам различни културни комплекси кои во градот Скопје постојат истовремено, преку дискусијата околу различните видови радио и визуелни и аурални промотивни материјали од неколку избрани радио станици. Во овој текст би бил заинтересиран само за видовите музика, програмите, дизајнот и материјалот (вклучувајќи ја само-

презентацијата во аудио формати како авиозоа, џинглови, аудио потписи, промотиви џинглови, повикувачки сигнали, звучни ефекти и други карактеристични сигнали), но не и за вестите и другите делови од програмата на радио станиците во Скопје.

Медиумските комплексности и плуралноста на секојдневниот современ живот: разновидни идентитети и борби за хегемонија

"Македонија е нова држава која веројатно постои и е населена со лица кои истовремено се признаени и одрекувани од страна на нивните соседи"
(Бошков, 1995:5)

Ниту еден град во светот не е монокултурален во денешно време. Всушност, идејата за монокултурални области е прилично свежа, развиена заедно со добро познатиот идеал за таканаречените национални култури, базирана врз универзалната афирмација на писменоста (односно високата култура) од доцниот 18-ти и раниот 19 век (за оваа тема види Гелнер 1983). Пронаоѓањето на печатењето (и неговото влијание врз таканаречените замислени заедници, види Андерсон 1983), модерните електронски (масовни) медиуми и, истовремено, бескрајните можности за репродуцирање на уметничките дела како предмети за секојдневна употреба (во врска со политичките влијанија на оваа појава види Бенџамин, 1998), доведоа до внатрешна плурализација на неодамна појавените "монокултури" во смисла на "национални култури". Тие таканаречени субкултури и меѓукултури беа само еден од симптомите на ново развиениот културен плурализам. Етничките разновидности се уште еден аспект на истиот феномен, кој има голема врска со нешто што би можеле да го опишеме како "плурализаторски ефект на медиумите", особено на електронските. Но диверзификацијата на луѓето има подлабоки историски корени. На пример, "македонскиот мултиплицитет" е толку вообичаен како да е дел од некаква поговорка (Cowan and Brown 2000:22). Што се однесува до радио емитувањата, медиумскиот пејсаж (mediascape, во врска со терминот види Ападураи 1990) на Скопје може да биде категоризиран во неколку категории, засновано на следните главни типови радио: национална радио мрежа, кој вклучува 29 локални јавни станици; домашен и југо-поп тип програма; домашна и меѓународно ориентирана поп и рок програма (вклучувајќи ја и алтернативната програма); меѓународна поп програма; меѓународна уметничка и џез програма и етничка програма. Накратко ќе ги опишам пооделните секции на скопскиот медиумски пејсаж и ќе презентирам некои примери: радио програми на неколку избрани радио станици, краток опис на нивните авизоа, звучни потписи, џинглови (вклучувајќи ги џинговите на станицата, кратките звучни пораки и звучни ефекти), како и елементите на нивната визуелна самопромоција (онаму каде тоа е применливо).

Кондензираните симболички пораки на овие самопромотивни текстови можеби ќе ги одбележат или дури и карактеризираат не само различните секции на скопскиот медиумски пејсаж туку истовремено ќе ја индицираат комплексната, преклопувачка и флуидна формација и трансформација на различните публики кои ги отсликуваат единствените локални (пост)модерни дисјунктивни идео-пејсажи и етно-пејсажи на градот.

1. Модернистичка југо-поп програма

Радио Фортуна

Ова е веројатно комерцијално најуспешната радио програма во Скопје. Се базира врз евергрини и стари песни од златното време на југословенската поп музика од шеесетите, седумдесетите и осумдесетите (која беше преодоминантно ограничена на внатрешниот југословенски пазар, еден од најживите пазари на поп музика во Европа), како и пуштање современа поп музика од Македонија, Хрватска, Босна и Херцеговина и денешна Југославија.

Најпопуларни меѓу нив се хрватските поп песни, особено оние кои се направени и продуцирани во областа на медитеранот (годишниот фестивал во јадранскиот град Сплит е се уште најдобриот извор за оваа продукција). Овие песни имаат длабоко емоционално влијание врз публиката, не само заради носталгичните сентименти (да, постои и носталгија, особено носталгија на повозрасните за златните времиња од нивната младост), но и едноставно заради тоа што тие пејат за љубовта и за други чувства на многу директен и ефективен начин, користејќи докажани мелодиски и хармониски формули.

Од доцните педесети, југословенската продукција на поп музика (повлијаена од американските евергрини, италијанската канцона и германскиот шлагер) беше огромна. Годишно во секоја република беше организиран барем еден голем поп фестивал со награди за најдобар пејач, песна, автор итн (за практиката на давање награди од страна на публиката на пејачите од нивните републики види Луковиќ 1989). Некои пејачи, особено жени, беа многу популарни на целата територија на поранешна Југославија, додека многумина беа поуспешни во нивните домашни региони и републики. Оние кои пееја на хрватски, босански или српски беа очигледно во подобра стартна позиција. По правило, словенските и македонските пејачи беа популарни само во нивните сопствени републики.

За мене, со оглед на тоа што сум од Словенија, каде хрватските, босанските и српските песни денес се пуштаат само во ретки прилики, беше навистина големо искуство повторно да се преслушаат сите тие одамна заборавени пејачи и нивните златни хитови кои беа пуштани во Скопје. Нивната популарност и атрактивност беше речиси неначната - барем кога станува збор за голем сегмент радио публика во Скопје. Тоа беше како временска машина која ме врати назад за барем 20 или 30 години! Не сосема затоа што беа пуштани и многу нови поп песни, во препознатлива форма. Речиси половина од песните се пејат на македонски, другите најчесто на хрватски, босански или српски. Фестивалите во Македонија, Хрватска и Србија се уште се одржуваат и ДЦ-ите од Скопје, кои работат во радио станиците го следат "југо-поп"-от, и се уште се во тек со вестите од фестивалите и најновите албуми. Сопственикот на Радио Фортуна ми објасни дека тој може веднаш да го препознае новиот хит. Овие станици се меѓу најбројните во Скопје, но исто така очигледно доволно комерцијални за да бидат успешни, да опстанат и да се развиваат.

Радио Фортуна е една од најзабележителните станици во градот. Често може да се чуе во рестораните и другите јавни места. Сепак, тоа е релативно мала станица. Всушност, нејзиниот сопственик, образован медицинар - има потполна контрола, вклучувајќи ја и музиката. Радио Фортуна е во основа човек-станција.

Без оглед на тоа, неговото јавно влијание е забележително. На луѓето во Скопје оваа радио станица едноставно им се допаѓа.

Она што ме изненади е следново: фолкот или етно-попот е апсолутно неприфатлив за Радио Фортуна (како и за други станици од овој тип). Директорот на станицата објасни: доколку во песната има два такта "народно", тој нема да ја пушти на неговото радио!

Високиот професионализам и јасната идеја во врска со програмата е содржана во звучните записи на оваа станица. Џингловите и звучните потписи на станицата за Радио Фортуна се прават ексклузивно (се разбира за одреден надомест) од страна на познатите домашни поп пејачи. Типичниот текст на овие песни (кои се пејат на Македонски) се: "Кога си сам, пријателот е тука, Фортуна.." или "Секој ден кога ми е здодевно, го слушам радиото на 96,8, цело Скопје слуша добра музика и ужива, Фортуна...". Визуелниот промотивен материјал не е богат: станицата се промовира преку нејзината програма. Вреди да се спомене дека дисплејот на Радио Фортуна е напишан на кирилица (Македонците пишуваат на кирилско писмо). Ист е случајот со други станици од овој "југо-поп" тип. Видот на станицата Радио Фортуна го отсликува модерниот (урбан) начин, на живот, истовремено зајакнувајќи ја регионалната посебност. Тоа е истовремено и локално и космополитско и промовира поп музика слична на онаа која може да се чуе на годишните еуровизиски фестивали. Сепак, радио станиците како Радио Фортуна ретко пуштаат "меѓународни", односно западни ноти. Сепак има исклучоци, како евергрини, љубовни евергрини, италијански канцони, некои француски шансони. Сепак овие песни се пуштаат ретко.

Постојат и други радио станици кои се од овој тип, на пример Радио МЦ, Скај радио, Радио Равел и Радио Буба Мара, кои се исто така многу атрактивни и успешни. Публиката на овие две станици е малку помлада, па тие истовремено пуштаат и комерцијален рок од просторите на поранешна Југославија (освен, повторно, од Словенија). Само неколку од овие станици пуштаат западен поп и рок, па сепак само од време на време. Процентот на домашна музика и музика од другите делови на поранешна Југославија е 50-50. Тие се високо професионални. Можете да ја посетите внимателно дизајнирана страница на Радио Буба Мара, каде има интернет пренос во живо (www.бубамара.ком.мк).

2. Тип радио ориентирано кон домашната и меѓународната млада публика, со поп и рок музика

Радио Ват и Канал 103

Во Скопје не постои комерцијална радио станица во строгата смисла на зборот. Единствената програма која е очигледно рок ориентирана е алтернативната програма на националното Македонско радио од Скопје, Канал 103. Тоа е прилично интересно радио, со оглед на тоа што е базирано врз придонеси од надворешни соработници, координирани од страна на само едно лице од националното радио. Идејат ана програмата е да им дадат простор на сите оние кои би сакале да пуштаат интересна музика за младата публика и за луѓето кои ги посетуваат концертите на алтернативен рок, експерименталната музика и џез. Оттаму, на радиото можат да се слуша час или два модерна електронска и техно мзика

(живата рејв сцена во Скопје е добро позната во странство), а потоа алтернативен рок или коментирани извадоци од рок историјата. Генералниот карактер на Канал 103 е најблизок на студентските или алтернативните радио станици во светот, со посебен акцент врз современата некомерцијална музика од целиот свет. Се пушта и македонска музика, но само во рамките на меѓународниот контекст. Аудио (само)промоцијата на радиото не е богата. Сепак, слушателот ја препознава програмата бидејќи никој друг во Скопје не ја пушта музиката на Френк Запа за потоа да премине на пост-рок или од Крафтверк на модерно техно.

Всушност постојат и некои други радио станици во Скопје кои пуштаат современа поп и рок музика, презентирајќи ја најновата домашна и меѓународна продукција (на пример погоре споменатото Радио МЦ, Канал 4, посветен на домашната поп, рок и хип-хоп продукција, како и техно и хип-хоп ориентираното Радио Топ ФМ и некои други станици, како Канал +, Гром Радио и од време на време Радио Равел; исто така вреди да се спомене дека емисијата Наши графити посветена на младата публика се емитува на вториот канал на националното радио). Што се однесува до рок-от, "домашната продукција" не ја подразбира само македонската рок продукција, туку и рок музиката од други делови на поранешна Југославија. Особено се популарни рок групите од Србија.

Во категоријата на некомерцијален поп и рок, ваквиот тип станици се наоѓаат во Скопје и се спонзорирани од страна на меѓународни организации. Нивната главна цел, иако прилично наивна, е да се обидат да ги убедат веќе убедените - да ја "едуцираат" младината и да ги направат помалку имуни на етничкиот ексклузивитет. Моето лично мислење е дека на помладите луѓе не им е потребно вакво образование. Ним им треба инфраструктура и можности да живеат и јавно да ги изразуваат нивните разлики (субкултурни, но не и ексклузивно субкултурни). Со други зборови, ним им требаат клубови и други места (на пример места за оддржување проби) и различни видови финансиска помош за развој на силна солкална рок и поп музичка сцена со ниска цена за билети и пијалоци.

Радио Ват е станица која е очигледно спонзоризирана од страна на меѓународни фондации. Неговата очигледна намера е да ги привлече помладите Албанци преку емитување современа популарна музика, повторно од меѓународна и домашна продукција. Слушајќи го ова радио (кое изобилува со "западно" дизајнирани цинглови и авиозоа кои се емитуваат помеѓу и во средината на песните), можете да чуete и малку албански рап и рок. Вообичаено, музиката која се пушта на Радио Ват го следи мејнстрим-от. Тоа е многу модерна, атрактивна музичка програма, но изгледа дека публиката не е толку широка колку што очекуваат спонзорите. Таа е атрактивна за помлада урбана албанска популација, но не и за македонската младина, едноставно затоа што тие не разбираат албански. А што е со билингвалните програми?

Неодамна, во 2001, меѓународната заедница (колку што ми е познато, Европската унија), лансирала радио програма дизајнирана за младите од Скопје на македонски и на албански јазик. Таа е ориентирана кон помладата публика, со особена нагласка на рок и алтернативните движења во поп музиката. Водителите ја најавуваат програмата на двата јазика, симултано.

3. Меѓународен поп формат

Радио Антена 5

Ова радио, кое се емитува на национално ниво, е формирано во 1993 и е комерцијално најуспешната радио станица во Скопје (и веројатно во Македонија). Иако не е големо - кога се во прашање стандардите на јавните радио станици и нивното уредување - сепак е високо професионално. Неговата радио програма која се базира на современи хитови е атрактивна за младите, особено за тинејџерите, и е прилично популарна (нејзината слушаност наводно изнесува околу 20%, дури и до 30%).

Овој тип радио се базира врз пуштање на најновите меѓународни поп хитови, речиси ексклузивно на англиски. Според мислењето на менаџерот на станицата, македонскиот поп е апсолутно неспоредлив со западните продукциски стандарди, па оттаму тие практично и не го пуштаат.

Сите промотивни материјали, како и динамичната употреба на најавувачки сигнали и други специјално дизајнирани кратки авизоа во текот на програмата, се доказ дека Radio Antenna 5 (името се пишува само на латиница) е високо професионална станица дизајнирана согласно западниот пример. Само говорниот дел од програмата, џингловите и звучните потписи се направени и се пуштаат на македонски јазик, но дури и помеѓу нив има некои авизоа, звучни најави и пораки кои се емитуваат на англиски (на пример: "Од срцето на Скопје, главниот град на Македонија, Вие ја слушате музичката станица број 1, Антена 5", или "Музичка хит станица број 1, 95.5".

4. Меѓународни уметнички/класичен и џез формат:

Радио Класик ФМ и Радио Џез ФМ

Помеѓу најинтересните приватни (односно комерцијални) радио станици во Скопје се оние успешни станици кои презентираат класична музика и џез. Радио Класик ФМ пушта класична (или уметничка) музика, а исто така, од време на време, широк спектар на други слични видови музика, како на пример амбиентална, Њу Еџ и древна музика, како и лесен џез и инструментален поп. Овој тип радио се базира врз емитување класични дела во нивната целосна верзија, но исто така се продуцираат и говорни емисии, како на пример истории на одредени стилови или презентација на композитори итн. Радио Класик ФМ беше формирано 1993 и опстана. Очигледно тоа е поради неговата публика. Многумина ја слушаат оваа програма на нивното работно место во канцелариите, во автомобилите и дома. Ова е едно од попријатните лица на скопскиот медиумски пејсаж. Најпосле, една од звучните најави вели: "Единственото во нашата земја и прво на Балканот, Радио Класик ФМ". Со Бетовеновата Месечева соната како позадина најавата вели: "Радио кое ги исполнува вашите духовни потреби, радио за престижи гарантиран работен успех, радио кое ве води во Европа, Радио Класик ФМ".

Радио Џез ФМ е уште поинтересно. Тоа е воспоставено во 1997 од Љупчо Хаџи-Стефанов и членовите на неговото семејство кои престојувале неколку години во Њујорк. Тие успеале да соберат огромна џез дискотека а и самите имаат направено многу снимки, како во Њујорк, така и во Скопје. Ален Хаџи-Стефанов е

познат продуцент и звучен инженер кој прави снимки во живо во Њујорк и на други места.

Радио станицата е лоцирана во подрум на приватна куќа во предградие на Скопје. Три членови на семејството се задолжени за програмата а една спикерка говори во живо. И тоа е се. Релативното мало студио е се уште доволно големо за одржување студиски настани во живо. Навистина, Радио Џез ФМ е нешто извонредно. Иако неговиот комерцијален ефект не е голем станицата очигледно ќе опстои. Што се однесува до неговиот професионализам, некои луѓе од Скопје со кои разговарав го рангираа Радио Џез ФМ на второ место помеѓу радио станиците во Скопје.

Од 1998 тоа емитува програма 12 часа во текот на денот (всушност преку ноќ затоа што емитува програма помеѓу 11 навечер и 11 наутро), но на почетокот беше една од ретките радио станици во Европа која емитува џез 24 часа.

Неколку ексклузивно направени џинглови од страна на познати џез музичари како Џон Зорн, Џон Лури, Иан Лури, Стивен Бернштајн, Тони Шер или Били Хиџинс, имаат за цел да Ве уверат дека слушањето Џез ФМ во Скопје е привилегија: "Вие слушате Џез ФМ - ова е Џон Зорн - и подобро за Вас да продолжите да слушате", вели еден џингл. Друг вели: "Ова е Џон Лури и вие слушате Џез ФМ во Скопје. А јас одам на спиење". И на крај но не помалку важно: џез фестивалот во Скопје од неодамна стана еден од најатрактивните џез фестивали во Европа.

Радио Џез ФМ го потврдува фактот дека Македонците во САД научиле како да направат радио. Радио емитувањето во Скопје ги следи американските стандарди. Дури е неспоредливо со Грција или Италија и покрај нивната либерализирана радио-дифузна политика. Скопје е единствено место - не само поради неговиот етнички диверзитет кој генерираше и еден друг тип радио во градот.

5. Етнички формат:

Традиционалистички македонски формат: Радио Рос

Иако оној кој доаѓа од странство би очекувал да сретне многу радио станици кои се концентрираат на "македонштината", особено на промоцијата на традиционалната и модернизираниот традиционална музика, тој или таа се обично изненадени кога ќе се соочат со постоење на само една програма која е посветена исклучиво на македонската традиционална и етно-поп музика. Тоа е Радио Рос, една од првите приватни станици во Македонија, формирана во 1992. Македонската традиционална музика вклучува многу постоечки музички традиции од регионот. Како и другите народи на Балканот - но и пошироко - Македонците често ја сметаат "нивната" музика за комплетно различна и уникатна. Помеѓу покарактеристичните елементи на македонската традиционална музика се 7/8 такт на орот (кружен танц, во Србија и Хрватска се нарекува коло, во Бугарија оро а во Грција хоро) и - иако тоа не е пошироко познато - пеењето акапела во два гласа и на мали интервали.

Од почетокот на доцните педесети и шеесети години, традиционалната музика беше модернизирани, односно адаптирана на популарната музика. Различните

етно-поп продукции од поранешната Југославија се познати под српско-хрватскиот општ термин "новокомпонована народна музика". Во македонскиот јазик оваа музика понекогаш се нарекува "новосоздадена авторска песна во народен дух". Од седумдесетите ова беше контроверзно прашање и често пати предмет на напад на музичките критичари и уредници во македонските национални радио станици (види Коловски 1999). Од неодамна оваа музика е под влијание на кич денс жанрот "турбо фолк" кој се појави во доцните осумдесети и раните деведесети во Србија.

Во почетокот ромските музичари играа многу важна улога во развојот на македонскиот етно-поп заради нивниот пристап кој не содржеше предрасуди кон современите трендови. Понекогаш класификацијата на овие песни беше тешка, на пример кога е во прашање извонредната македонско-ромска пејачка Есма Реџепова која ја започна нејзината кариера во шеесетите, и како поп и како македонска етно-поп пејачка. Вреди да се спомене значајното количество на касетна продукција на "автентичниот" етно-поп кој се пее на македонски. Тој вообичаено се изведува од етнички Македонци и од ромските музичари кои се вообичаено вклучени во овие групи како инструменталисти. Традиционалната македонска рурална музика е само дел кој е инкорпориран во денешниот македонски етно-поп. Други важни влијанија се турската урбана музичка традиција, музиката која се свири во баровите и меаните, ромските влијанија и западната популарна песна. Заедно со специфичниот "македонски" такт, "ориенталните" влијанија се препознатлива карактеристика на "фолк" песните контрастирани со оние кои се "поп".

На одреден начин форматот на Радиото Рос може да се опише како македонско-националистички, но мора да внимаваме кога употребуваме вакви квалификации. Сигурно има добри причини заради кои Македонските би сакале да потенцираат на нивната уникатност и различност. На крајот на краиштата, соседните земји ги ставаат под знак прашање нивната национална припадност, државноста или културната припадност.

Музиката е единствениот идентификациски маркер во прилично непредвидливиот политички идеолошки пејсаж на регионот. И покрај некои очигледно националистички тонови на етно-поп продукцијата, изгледа разумно да се тврди дека радио станицата Радио Рос го пополнува празното место во скопскиот етер: "Никој не емитува само македонска музика", објасни сопственикот во едно интервју кое го направив со него во ноември 2000. Радио Рос ги комбинира информативните и музичките програми. Помеѓу емисиите кои се евидентно патриотски е емисијата "Тука е Македонија".

Радио Рос има само двајца или тројца вработени. Огромен дел од неговата фонографска архива се базира на касетни снимки. Касетните снимки подоцна беа преснимени на компјутерски хард диск и сега се емитуваат на тој начин. Музичките жанрови кои се споменуваат во презентациониот материјал се современата македонска фолк музика, староградската песна, автентичната фолк музика, македонските патриотски песни, македонското оро, чалгиите итн.

Радио Рос ја популаризира традиционалната и современата "традиционална" музика преку организирање поголеми концерти во градот. Сепак, во споредба со

други радио станици во градот тоа има прилично мала и ексклузивна публика, веројатно помала отколку Радио Класик ФМ или Радио Џез ФМ. Иако беа правени некои анкети, нивните резултати не се проверени (а и не се јавно достапни). Неговите цинглови и карактеристични звучни најави се експлицитно промакедонски: "Македонски музички бисер - Радио Рос". Неговото авизо е долга мелодија која се пее од страна на сите познати етно-поп пејачи во Македонија, нормално во типичен 7/8 такт. Радио Рос е помеѓу ретките станици во Скопје кои стого ја употребуваат македонската кирилица на нивниот печатен и промотивен материјал.

Помеѓу другите слични станици се Радио Нома (Радио Нова Македонија), која емитува домашен поп и етно-поп.

Програма на малцинствата: Влашката програма во рамките на Националниот канал "Радио на националностите"

Тешко е да се тврди дека албанските радио програми во Скопје се вклопуваат во етничкиот формат. Албанската популација во Скопје брои една третина или - според некои проценки кои ги вклучуваат предградијата и околните населби - речиси половина од целата градска популација. Сепак, само неколку радио станици во Скопје ја емитуваат нивната програма на албански јазик. Тие вообичаено имаат послаби емитувачи. Нивниот број е тешко да се процени, со оглед на тоа што сите немаат аплицирано за дозвола и нивниот сигнал покрива само мал дел од градот. Но тие не се бројни. Се вклопуваат во гореопишаните формати - со исклучок на албанската програмана националното радио кое спаѓа во етничкиот формат, заедно со турските, ромските и влашките програми. Радио Скопје емитува специјална мултилингвална програма на главните не-македонски јазици кои се зборуваат во Македонија. Дневно се емитува шест часовна програма на албански, четири часа се на турски, половина час на влашки и половина час на ромски јазик. Вистинските "етнички" програми се оние кои се направени за помалите етнички малцинства како Цинцарите (Власите), Турците и Ромите. Последниве се посебен случај, и јас на кратко ќе го опишам нивниот удел во скопскиот медиумски пејсаж. Да ја разгледаме влашката програма на националното радио.

Старите балкански народи биле главно номадски сточари и трговци. По индоевропската инвазија тие доживеале делумна акултурација, особено во лингвистичка смисла. Некои зачувани навики и други карактеристики на нивната традиционална култура се уште ја докажуваат нивната посебност. Денес, само неколку илјади лица во Македонија сметаат дека имаат влашко потекло. Тие имаат на располагање некои училишта каде можат да го учат нивниот јазик (особено доколку е варијанта на румунскиот), и имаат неколку културни организации. Програмата на влашки се емитува секој ден во 19.00 и презентира музика и информации за заедницата. Нејзиното авизо е прилично старомодно со традиционална музика во позадината.

Ромски радио станици:

Бројот на ромското население во Македонија е прилично голем. Тие се нашироко познати како експерти за музика и по тоа што се многу прилагодливи. Во Скопје, во Шутка, се лоцирани неколку ромски приватни радио и ТВ станици.

Најмалку три радио станици емитуваат програма од оваа населба (Радио Венера, Радио Ибро и Радио Џипси), но - освен последнава - нивниот сигнал не ги минува границите на населбата. Како и многу други приватни радио станици во Скопје, овие станици се лоцирани во приватни домови.

Што се однесува до нивната програма, тие се несомнено атрактивни за еден странец кој се обидува да пронајде потврда на неговите/нејзините стереотипи за Балканот: звуци на "вистинска" балканска музика изведена од добро познатите дувачки оркестри, комерцијални електрифицирани групи и слични атракции. Токму во ромската музичка продукција доаѓа до најдобар израз мултикултуралноста на скопскиот регион (како и на Балканот, што и да значи тоа). Ромските станици се многу значајни за секојдневните ангажмани на ромските музичари. Тие се основа за локалната музичка продукција и за уникатната македонско-ромска "касетен култура".

Заклучок: Загадочни лица на нормалноста

"Со тоа што останавме неопитни за светот, останавме неопитни во однос на самите нас"

(Wallis and Baran 1990: 253)

На крајот на ноеври 2000 македонскиот медиумски пејсаж, особено приватните радио станици во Скопје, не покажуваа националистички тенденции. Напротив, радио програмата предоминантно се придржуваше кон западните стандарди, дури и ги надминуваше. Во деведесетите дури и македонското национално радио, кое е поддржано од Владата за емитување на програми од национална важност и заради промовирање на македонскиот идентитет, јазик и музика, се соочуваше со зголемено емитување на англиска музика. Сепак, се уште има големо количество на таканаречена фолк музика (односно на новокомпонирана популарна музика со елементи на традиционална), која се емитува на националните програми. Голем дел од 33-те проценти фолк музика беше емитувана во рамките на програмите на малцинствата. Со 56% беше застапена популарната музика која го сочинува главниот дел од програмите, а класичната/уметничка музика со 11% (Коловски 1999).

Македонија и нејзиниот главен град Скопје е навистина мултикултурно место. Радио програмата докажува дека овој мултикултурализам не може да биде сфатена само во етно-културна смисла. Напротив: сите модерни етнички групи се веќе интерно културно поделени преку различни "форми на експресивно однесување" (синтагма позајмена од Болман 1988: 95). Од овие внатрешни поделби, најсуптилни се оние кои се засноваат врз вкусот, но од друга страна, тие се и најјасни (за вкусот, неговата култивација и социјални импликации види Bourdieu 1984). Музичкиот вкус и преференци секогаш биле значајни социјални маркери. Различните видови музика привлекуваат различна публика. Тие лесно можат да бидат присутни во било која социјална група. Кога социјалните групи мобилизираат корпус на моментално суштински културно-диференцирачки маркери, изгледа дека сите други диференцирачки (или интерни мобилизирачки) маркери веќе немаат значење. Но тоа може да се случи само привремено, главно во време на несреќи. Плуралноста на етерот над Скопје е добар знак за неговата иднина.

Разнообразните радио програми можат многу да помогнат во смирување на жешките глави (или напротив да ги вжештат уште повеќе, со оглед на тоа што радиото и телевизијата се непосредни, емоционални медиуми; [Wallis and Baran 1990: 246]), но тоа не е некаков чудотворен лек.

Македонија е модерна земја. Слободата на говорот и јавната комуникација е нејзиното најскорешно достигнување. Изгледа дека плуралноста на идентификациските опции е сочувана. Како на индивидуално, така и на колективно ниво - и покрај заканите од војна. Несомнената плуралност на радио публиката е богатството на Скопје и негов социјален капитал за иднината.

Библиографија:

Anderson, Benedict

- 1983 *Имагинед Цоммунитиес: Рефлечионс он тхе Ориџин анд Спреад оф Национализм*. Лондон анд Нењ Сорк: Версо.

Appadurai, Arjun

- 1990 *дДисјунктуре анд Дифференце ин тхе Глобал Цултурал Економи.е Публиц Цултуре* 2(2): 1-24.

Benjamin, Walter

- 1998 (1935-1939) *дУметнина в асу, ко јо је могое технично репродуцирати.е ШТхе Њорк оф Арт ин тхе Тимес оф Итс Механикал Репродукцион.К Ин: Избрани сџиси*. ШСелектед Њоркс.К Лјублјана: Студиа хуманитатис, пп. 145-176.

Bohlman, Philip V.

- 1988 *Тхе Сџудс оф Фолк Музиц ин тхе Модерн Њорлд*. Блоомингтон ин Индианаполис: Индиана Университс Пресс.

Bošković, Aleksandar

- 1999 *дВиртуал Балканс: Имагинед Боундариес, Хсперреалитс анд Пласинг Роомс.е Брасилиа: Департементо де Антропологиа, Универсидаде де Брасилиа, Сџрие Анџроџолоџиа* 262.

- 2000 *дТхе Отхер Сиде оф тхе Њиндоџ: Гендер анд Дифференце ин Преспа, Републиц оф Македони.е Брасилиа: Департементо де Антропологиа, Универсидаде де Брасилиа, Сџрие Анџроџолоџиа* 269.

Brown, Keith S.

- 2000 дИн тхе реалм оф тхе Доубле-хеадед Еагле: Параполитицс ин Мацедониа 1994-9.е Ин: Цоњан 2000, пп. 122-139.
- Bourdieu, Pierre
1984 (1979) *Дисџинџион: А Социал Цриџилџе оф њхе Јудџеменџи оф Тасџе*. Лондон: Роутледџе.
- Cowan, Jane K. (ed.)
2000 *Мацедониа: Тхе Полиџицс оф Иденџиџџс анд Дифференџе*. Лондон анд Стерлинг, Вирџиниа: Плуту Пресс.
- Cowan, Jane K., and Keith S. Brown
2000 дИнтродуџион: Мацедониан Инфлџеџионс.е Ин: Цоњан 2000, пп. 1-27.
- Eu
2001 Интернет соурџе: [хттп://www.macedonia.eu.org/media/radio.htm](http://www.macedonia.eu.org/media/radio.htm)
- European FM Handbook
1999-2000дМацедониа.е Интернет соурџе:
[хттп://members.vip.fi/~markneq/efmhbalcan/macedoni.htm](http://members.vip.fi/~markneq/efmhbalcan/macedoni.htm)
- Gellner, Ernest
1983 *Наџионс анд Наџионалисџ*. Оџфорд: Басил Блаџкџелл.
- Hannerz, Ulf
1992 *Цулџурал Цомџлеџиџџс: Сџудиес ин њхе Социал Орџанизаџион оф Меанинџ*. Неџ Сорк: Цолумбиа Университџ Пресс.
- Hrvatın, Sandra B., and Marko Milosavljeviџ
2001 *Медиа Полиџс ин Словениа ин њхе 1990с: Реџулаџион, Приваџиџаџион, Цонџенџраџион анд Цоммерџиализаџион оф њхе Медиа*. Лџублџана: Пеаџе Институте (Медиаџатџх Еџџион).
- Jezernik, Boџidar
1998 *Деџела, кџер је все наробе: Присџевџи к еџџнолоџиџи Балкана*. ШТхе Топс-турџс Ланд: Цонтрибуџионс то тхе Еџхнологс оф тхе Балканс.Ќ Лџублџана: Знанствено ин публиџистиџно среди џе.
- Kolovski, Marko
1999 дМакедонската муџика на програмата на Радио Скопје.е ШМацедониан Муџиџ он тхе Программе оф Радио Скопје.Ќ *Годи џјак Замџа*. (Унпублџсхед прџџџџџион.)
- Konstantinov, Miloš
1988 дЕџхнологс оф тхе Мацедонианс.е Еџџноло џи
џреџлед/Еџхнологџиџал Рџџџџ 23-24: 75-88.
- Kurkela, Vesa
1997 дМуџиџ Медиа ин тхе Еаџтерн Балканс: Приваџисџд, Дерџулаџџд, анд Нео-Траџџиџонал.е *Цулџурал Полиџс* 3(2): 177-205.

Luković, Petar

- 1989 *Болја ѿро лосѿ: Призори из музиѿкоѿ ѿивоѿа Југославије 1940-1989.*
ШБеттер Паст: Скетцхес фром тхе Мусиѿал Лифе ин Југославиа 1940-1989.Ќ Београд: Младост.

Muršič, Rajko

- 2001 дИзиви ин пасти подомаѿеванја радијскега медија на Словенском.е
ШЦхалленгес анд Питфаллс ин тхе Доместификацион оф тхе Радио Медиа
ин Словениа.Ќ *Диалоѿи* 37(5-6): 56-71.

Novkowska-Trajkovska, Valentina

- 2000 дДоес тхе Радио Серве то Плурализм анд Демократи?е Интернет
соурѿе: [хттп://www.mpa.gr/specials/conference/valentina.htm](http://www.mpa.gr/specials/conference/valentina.htm)

Srd

- 2001 дРепублика Македонија Совет за радиодифузија. (Броадкастинг Цоун-
ѿил оф тхе Републиѿ оф Македониа)е Интернет соурѿе:
[хттп://www.srd.org.mk](http://www.srd.org.mk)

Vereni, Piero

- 2000 дОс еллин македонас: Аутобиографиѿс, Меморс анд Национал Иден-
ѿитѿс ин Њестерн Греѿек Македониа.е Ин: Цоѿан 2000, пп. 47-67.

Wallis, Roger, and Stanley Baran

- 1990 Тхе Кноѿн Њорлд оф Броадкаст Неѿс: Интернационал Неѿс анд тхе
Електрониѿ Медиа. Лондон анд Неѿ Сорк: Роутледѿе.